

Byzantina Symmeikta

Vol 30

BYZANTINA SYMMEIKTA 30

Βιβλιοκρισία: Σ. Κακλαμάνης, Ἡ κρητική ποίηση στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης (14ος-17ος αἰ.), Τόμος Α΄. Εἰσαγωγή, Μορφωτικό Ἴδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης, Αθήνα 2019.

Δημήτρης ΠΑΡΑΔΟΥΛΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.25333](https://doi.org/10.12681/byzsym.25333)

Copyright © 2020, Δημήτρης ΠΑΡΑΔΟΥΛΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΠΑΡΑΔΟΥΛΑΚΗΣ Δ. (2020). Βιβλιοκρισία: Σ. Κακλαμάνης, Ἡ κρητική ποίηση στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης (14ος-17ος αἰ.), Τόμος Α΄. Εἰσαγωγή, Μορφωτικό Ἴδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης, Αθήνα 2019. *Byzantina Symmeikta*, 30, 445–452. <https://doi.org/10.12681/byzsym.25333>

Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Ἡ κρητική ποίηση στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης (14ος-17ος αἰ.)*, Τόμος Α΄. Εἰσαγωγή, Μορφωτικό Ἴδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης, Αθήνα 2019. ISBN 978-960-250-743-8

Οι ἔννοιες τῆς διαπολιτισμικότητας, τῆς διαθρησκευτικότητας καὶ τῆς διαδογματικότητας ἀποτελοῦν κεντρικά ζητήματα πραγμάτευσης στο πεδίο τῆς σύγχρονης ιστορίας, θεολογίας, κοινωνιολογίας καὶ πολιτικῆς επιστήμης στὴν Ελλάδα καὶ στο ἐξωτερικό. Ἡ προσέγγιση καὶ ἐρμηνεία τῶν παραπάνω ὁρῶν καλλιεργείται συστηματικά μέσα σε ἕνα ἰδεολογικό πλαίσιο, το οποίο περιλαμβάνει τόσο το παρὸν ὅσο καὶ το παρελθόν. Ὡς ἐκ τούτου, μέρος τῆς σύγχρονης ἐρευνας ξετάζει καὶ ἀξιολογεί τὴν πορεία αὐτῶν τῶν πολὺπλευρων ἰδεῶν ἐντὸς τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, ἐπικεντρώνοντας το ἐνδιαφέρον τῆς στὴν πρῶμῃ νεότερη περίοδο. Ἡ τελευταία συνθέτει καὶ ἀναδεικνύει ἕνα ευρὺ καὶ πλούσιο πεδίο μελέτης, το οποίο βρῖσκει ἰδιαίτερη ἀπήχηση καὶ στὸν χώρο τῶν ὑστεροβυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν σπουδῶν.

Σύγχρονη καὶ ἀρτια ἐπιστημονικὴ προσέγγιση στὴν πολιτικὴ, θρησκευτικὴ καὶ πολιτισμικὴ διάδραση ἐντὸς μίας συγκεκριμένης κοινωνίας τῆς πρῶμης νεότερης ἐποχῆς μᾶς προσφέρει το ἔργο *Ἡ κρητικὴ ποίηση στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης (14ος-17ος αἰ.)* τοῦ Στέφανου Κακλαμάνη, καθηγητῆ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας στο Ἐθνικό καὶ Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνῶν, ἡ οποία ἐκδόθηκε ἀπὸ το Μορφωτικό Ἴδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης. Στὸ σύνολό τῆς, ἡ μελέτη ἐκτείνεται σε τρεῖς τόμους. Ὁ πρῶτος περιλαμβάνει ἐκτεταμένη ἱστορικὴ καὶ γραμματολογικὴ εἰσαγωγή στὴν ἐποχὴ καὶ στὴ λογοτεχνία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης καὶ λειτουργεῖ αὐτόνομα ἀλλὰ καὶ σε συνάφεια με τὸν δεῦτερο καὶ τὸν τρίτο τόμο, οἱ οποίοι περιέχουν μίαν ἀνθολογία ἔργων τῆς κρητικῆς γραμματείας ὁ υπομνηματισμὸς τῶν ἀνθολογημένων κειμένων περιλαμβάνει βιοεργογραφικά, πραγματολογικά, ἐρμηνευτικά καὶ

κριτικά σχόλια, βιβλιογραφικά σημειώματα, γλωσσάρι και ευρετήρια. Σκοπός του συγγραφέα [στο εξής: σ.] είναι να παρουσιάσει την ποιητική παραγωγή και τις στοχαστικές προσαρμογές που συντελέστηκαν στη λογοτεχνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης από τον 14ο ως τα τέλη του 17ου αιώνα μέσα στα ιστορικά, κοινωνικά, ιδεολογικά και αισθητικά της συμφραζόμενα. Συνάμα στοχεύει στην περιγραφή των συνθηκών που επέτρεψαν στην κρητική κοινωνία της Βενετοκρατίας να περάσει από την πολιτική και πολιτισμική αντιπαράθεση στη συνδιαλλαγή και στη διάπλαση μιας κοινής συνείδησης και ταυτότητας.

Η παρούσα βιβλιοκρισία αφορά τον πρώτο τόμο του έργου, την Εισαγωγή, η οποία εκτείνεται σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο πραγματεύεται τον όρο *Αναγέννηση* ως προσδιοριστικό χαρακτηριστικό του κρητικού πολιτισμού της Βενετοκρατίας στο σύνολό του. Στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται ένα εκτενές ιστορικό και ιδεολογικό υπόβαθρο σχετικά με τη διαμόρφωση των πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών στο νησί: οι τελευταίες ερμηνεύονται ως οι βασικοί άξονες για τη βαθμιαία ανάδειξη της κοινής βενετοκρητικής συνείδησης, της κοινωνικής συμβίωσης, της θρησκευτικής-δογματικής συνύπαρξης και της κρητικής πολιτισμικής ταυτότητας (λογοτεχνία, ζωγραφική, μουσική). Τέλος, το πέμπτο κεφάλαιο εμπεριέχει γραμματολογική επισκόπηση της κρητικής λογοτεχνικής παραγωγής από τον ύστερο 13ο ως τον 17ο αιώνα. Με μια σχηματική και συστηματική απογραφή, ο σ. εξετάζει και ερμηνεύει κριτικά την εξελικτική πορεία της κρητικής λογοτεχνίας και τις μεταβάσεις της από το υστεροβυζαντινό πλαίσιο στην αναγεννησιακή της κορύφωση και στην εσωστρέφεια της όψιμης Βενετοκρατίας.

Βασικό σημείο πραγμάτευσης του βιβλίου αποτελεί ο τρόπος και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι Κρητικοί μεταβαίνουν σταδιακά από μια βυζαντινή, ή σωστότερα υστεροβυζαντινή, πραγματικότητα στην αποδοχή του βενετικού παράγοντα και στη διάπλαση μιας κοινής βενετοκρητικής ταυτότητας. Ο σ. επιχειρηματολογεί εκτενώς και πειστικά υπέρ της προσέγγισης μεταξύ Ελλήνων και Βενετών στο νησί, κυρίως από τα μέσα του 15ου αιώνα, σε έναν πολύπλοκο διαπολιτισμικό και διαδογματικό διάλογο. Προσφέροντας σχηματικά τα κομβικά ιστορικά σημεία που επέτρεψαν την προσέγγιση αυτή, καταλήγει πως αποτέλεσμα των παραπάνω αποτελεί η βαθμιαία κατά τον 16ο και 17ο αιώνα εδραίωση της αρμονικής κοινωνικής συμβίωσης των δύο εθνοτήτων, ο συγκρητισμός των δύο πολιτισμών και η διάπλαση κοινής πολιτικής συνείδησης κάτω από τη σημαία του Αγίου Μάρκου.

Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μεθοδολογίας, ο σ. μελετά κάθε φάση της ιστορίας και του πολιτισμού της βενετοκρατούμενης Κρήτης σε άμεση και έμμεση αντιστοιχία με τη βενετική πραγματικότητα και τις εκάστοτε ιδεολογικές της παραμέτρους. Παράλληλα, συνδέει με έντεχνο τρόπο, όπου θεωρεί πως είναι ουσιώδες, τα κεντρικά κοινωνικο-πολιτικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά-λογοτεχνικά φαινόμενα της πρώιμης νεότερης Ευρώπης με τις αντίστοιχες απηχήσεις τους στο νησί. Ενδεικτικά, περιγράφει το φαινόμενο της ανάπτυξης της παιδείας και του πολιτισμού στην Κρήτη σε άμεση συνάρτηση με την ανάδειξη του κινήματος του Ουμανισμού στην Ιταλία και προωθεί –με σειρά έργων και αναλυτικών επιχειρημάτων– τη μετέπειτα λογοτεχνική και πνευματική άνθιση στα αστικά κέντρα ως τον κομβικό παράγοντα για τον ποιοτικό μετασχηματισμό της κρητικής κοινωνίας, την αναδιοργάνωση και τον εκσυγχρονισμό του αστικού χώρου. Παρουσιάζει με μεθοδικότητα την πραγματικότητα της πρώιμης νεότερης Κρήτης σε αλληλουχία με τον ύστερο βυζαντινό πολιτισμό, με την ιταλική Αναγέννηση και τη δράση των Ελλήνων διανοουμένων στη Δύση. Είναι αξιοσημείωτο ότι προσεγγίζει τον κρητικό πολιτισμό όχι με τα κριτήρια με τα οποία περιγράφεται και ερμηνεύεται συνήθως ο πολιτισμός της Αναγέννησης· αντιθέτως, εντοπίζει και αναλύει τις ποικίλες διαφορές στις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές συνθήκες της Κρήτης σε σχέση με τις ηγεμονίες και τις πόλεις της Ιταλίας. Στο πλαίσιο αυτό αφηγείται με περισσή άνεση τα φαινόμενα πολιτισμικής και διαδογματικής αλληλεπίδρασης μεταξύ Ελλήνων και Ιταλών λογίων και καλλιτεχνών στην Κρήτη κατά τον 15ο, 16ο και 17ο αιώνα. Κλειδί για την κατανόηση του σχήματος του σ. υπέρ μιας συγκριτικής παράθεσης του βενετοκρητικού στοιχείου με το αντίστοιχο ιταλικό, ευρωπαϊκό, και σε πολλές περιπτώσεις οθωμανικό, αποτελούν οι ποικίλοι και αναλυτικοί χρονολογικοί πίνακες σχετικά με την ιστορία και τον πολιτισμό της Κρήτης, της Ιταλίας και της Ευρώπης των πρώιμων νεότερων χρόνων, οι οποίοι έχουν τοποθετηθεί σε σημεία κλειδιά της μελέτης και εξυπηρετούν στην καλύτερη κατανόηση και στην οπτικοποίηση της επιχειρηματολογίας της.

Με τρόπο αναλυτικό και μεθοδικό ο σ. προσεγγίζει και ερμηνεύει δυσνόητα και πολύπλοκα ζητήματα ατομικής και συλλογικής ταυτότητας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, εξετάζοντας τους εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικούς όρους, τις ιδεολογικές προϋποθέσεις και τις εσωτερικές και εξωτερικές διεργασίες που επηρέασαν και εντέλει καθόρισαν την ταυτότητα των Κρητών στην πρώιμη νεότερη περίοδο. Προσεγγίζοντας το ερώτημα της κοινωνικής συνοχής στην Κρήτη, την οποία και εξετάζει από την ταξική, οικονομική

και θρησκευτική της οπτική, παρουσιάζει με σαφήνεια τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο, τη θέση της διοικητικής και εκκλησιαστικής εξουσίας στην τοπική δημόσια σφαίρα, και τη διαδραστική σχέση της Γαληνοτάτης με την υπερπόντια αποικία της. Σε όλη την έκταση της μελέτης του, ο σ. επιλέγει να εξετάσει και να παραθέσει τόσο την έσωθεν όσο και την έξωθεν παρατήρηση των καταστάσεων και της πραγματικότητας στην Κρήτη. Με πληθώρα παραδειγμάτων προσφέρει στον αναγνώστη τις ποικίλες και πολυπρόσωπες προσεγγίσεις Ελλήνων και Ευρωπαίων συγγραφέων, καλλιτεχνών και στοχαστών, οι οποίοι αποτύπωσαν τις κυρίαρχες κοινωνικο-πολιτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές τάσεις στο νησί σε όλες τις φάσεις της Βενετοκρατίας. Αφιερώνοντας ξεχωριστές υποενότητες στον αντίκτυπο αυτών των τάσεων στον χώρο της κρητικής ζωγραφικής, μουσικής, ιστοριογραφίας, συλλεκτισμού και φυσικά της λογοτεχνίας, πετυχαίνει να καλύψει όλες τις μορφές έκφρασης της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας των Κρητών, τόσο της πολιτισμικής όσο και της κοινωνικής. Παράλληλα προωθεί και υποστηρίζει ένα ερμηνευτικό μοντέλο για τις πνευματικές αναζητήσεις των διανοουμένων στο νησί στο πλαίσιο της οικοδόμησης του πατριωτικού τους συναισθήματος και ερμηνεύει ποικιλοτρόπως τις βαθύτερες ιδεολογικές αναζητήσεις των ανθρώπων της πρώιμης νεότερης εποχής, πάντοτε σε συνάρτηση και εξάρτηση με τα πνευματικά κινήματα στη Βενετία και γενικότερα στη χριστιανική Ευρώπη.

Ο σ. δεν αμελεί να ερμηνεύσει τη δράση και τους στόχους των Κρητών λογίων, καλλιτεχνών και συγγραφέων σε συνάρτηση με τις ποικίλες εκδηλώσεις της δημόσιας ζωής του τόπου και τις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες. Κομβικό σημείο της μελέτης αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, η προσέγγισή του της θεολογικής - δογματικής διένεξης και συζήτησης στην Κρήτη κυρίως από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα και μέχρι το τέλος του Κρητικού Πολέμου. Εκτενής αναφορά γίνεται στο φαινόμενο της συνύπαρξης, της συμβίωσης και της συνδιαλλαγής ορθοδόξων και ετεροδόξων στο νησί με γνώμονα τα θρησκευτικά, πολιτικά και πνευματικά περιβάλλοντα που κυριάρχησαν στην Ευρώπη, στη Βενετία και ως εκ τούτου στην Κρήτη, τόσο με την ανάδειξη του Προτεσταντισμού όσο και με την εδραίωση της Καθολικής Μεταρρύθμισης. Παίρνοντας ως βάση του τις πραγματιστικές και ιστορικές ανάγκες αλλά και τις διακυμάνσεις των ισορροπιών σε πολιτικό, οικονομικό και στρατιωτικό επίπεδο στην Ανατολική Μεσόγειο, ο σ. διερευνά τη δογματική ουδετερότητα στα κρητικά αστικά κέντρα και τονίζει την άμβλυνση των δογματικών διαφορών.

Ως ενδεικτικά παραδείγματα προσφέρει πληθώρα προσωπικοτήτων και τάσεων ορθοδοξίας και ετεροδοξίας στην Κρήτη (καθολικούς, φιλοκαθολικούς, ενωτικούς, φιλοπροτεστάντες, φιλοκαλβινιστές), βασιζόμενος σε δημοσιευμένες και ανέκδοτες πρωτογενείς πηγές. Είναι πολύ ενδιαφέρον πως δεν περιορίζεται στη μονομερή παρουσίαση εκείνων των Κρητών λογίων που εκπροσωπούσαν αποκλειστικά το ορθόδοξο δόγμα. Αντίθετα, παραθέτει ισάξια και με την ίδια βαρύτητα τα εγχειρήματα και τις πρωτοβουλίες των καθολικών Κρητών και των Βενετών διανοουμένων, κοσμικών και εκκλησιαστικών. Με τον τρόπο αυτό, ο σ. αντιλαμβάνεται, ερμηνεύει και χαρτογραφεί με πληρότητα και εγκυρότητα τις ποικίλες θρησκευτικές και ιδεολογικές ζυμώσεις στην κρητική πολιτική, εκκλησιαστική και πνευματική σκηνή μεταξύ του βενετοτουρκικού πολέμου της Κύπρου (1570) και της λήξης της πολιορκίας του Χάνδακα (1669).

Σε όλο το εύρος της μελέτης και κυρίως στο σχετικό κεφάλαιο (Κεφ. 5), ο σ. συνδυάζει μεθοδολογικά και εξαρτά νοηματικά τις ιστορικο-πολιτικές και κοινωνικές του προσεγγίσεις για την κρητική κοινωνία και τη διεθνή σκηνή με τις αντίστοιχες ισορροπίες και αλλαγές στον χώρο της λογοτεχνίας. Μέσω του σχήματος των λεγόμενων «εποχών», προχωρά σε μια προσωπική και καθ' όλα επιστημονική χαρτογράφηση της κρητικής λογοτεχνίας στο σύνολό της, από τον όψιμο 13ο αιώνα μέχρι τα τέλη του 17ου και την πρόσληψη των κρητικών έργων στα Επτάνησα τον 18ο αιώνα, πετυχαίνοντας στον ύψιστο βαθμό μια ολοκληρωμένη και συγχρόνως κριτικά ερμηνευτική περιοδολόγηση της κρητικής λογοτεχνίας. Παράλληλα, παρουσιάζει τα έργα και τους συγγραφείς τους σε άμεση συνάρτηση με τις κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές πραγματικότητες στο νησί (ελληνόφωνη – ιταλόφωνη λογοτεχνία, σχέση έντυπου – χειρόγραφου βιβλίου, διαδογματική επαφή Ορθοδόξων και Καθολικών, βενετοκρητική ταυτότητα). Ξεχωριστή αναφορά επιφυλάσσει στη συζήτηση γύρω από το ζήτημα της γλώσσας σε κοινωνικό και πνευματικό επίπεδο, καθώς εξετάζει εκτενώς και σε βάθος τα φαινόμενα συνύπαρξης και συνδιαλλαγής της ιταλικής γλώσσας – σωστότερα της βενετικής διαλέκτου – με τη δημόδη κρητική διάλεκτο, καθώς και τις ιδεολογικές και πνευματικές τους παραμέτρους στο πλαίσιο των εκάστοτε ιστορικο-πολιτικών γεγονότων και των κοινωνικών συνθηκών. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα λόγω της πρωτοτυπίας της θεωρείται η υποδειγματική προσέγγιση της ιταλόγλωσσης γραμματείας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, η οποία παραμένει σήμερα στο μεγαλύτερο μέρος της ανέκδοτη και αχαρτογράφητη. Σχετικά με αυτήν την πλούσια παραγωγή, η οποία καλύπτει τα περισσότερα πεδία του γραπτού λόγου (ιστορία, ρητορική, φιλοσοφία, λυρική και αφηγηματική

ποίηση, θέατρο κ.α.), συμφωνούμε με τη θέση του σ. πως χωρίς τη γνώση της συγκεκριμένης γραμματείας «είναι αδύνατο να κατανοήσουμε σε όλο του το εύρος και να αξιολογήσουμε νηφάλια τον πνευματικό πολιτισμό της Κρήτης στα χρόνια της Αναγέννησης» (σ. 184).

Ο σ. επιλέγει ορθά να προσεγγίσει και να ερμηνεύσει τη φύση και τις προϋποθέσεις για τον θεματικό, ειδολογικό και υφολογικό προσανατολισμό των έργων της κρητικής λογοτεχνίας όχι αποκομμένα από το ιστορικό γίνεσθαι αλλά σε πλήρη συνάρτηση μαζί του. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί το λεγόμενο σχήμα των ομόκεντρων κύκλων, όπου η Κρήτη τοποθετείται στο προσκήνιο, ενώ το ευρύτερο ιστορικο-πολιτικό, θρησκευτικό και πνευματικό πλαίσιο στην Ιταλία, στην υπόλοιπη δυτική Ευρώπη και στην Ανατολική Μεσόγειο λαμβάνεται υπόψη, περιγράφεται και ερμηνεύεται κριτικά στο παρασκήνιο. Συζητώντας ζητήματα ποιητικής, γλώσσας και θεματολογίας, παρουσιάζει τη διαπολιτισμική και συχνά διαδογματική συνάντηση των Κρητών ποιητών με την Ιταλία και τον πολιτισμό της. Στο πλαίσιο αυτό, η μελέτη προσφέρει στον αναγνώστη μια οπτικοποιημένη εκδοχή της παραπάνω προσέγγισης μέσω αναλυτικών χρονολογικών πινάκων. Από αυτούς άλλοι εμπεριέχουν τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας, τους συγγραφείς τους και τις διακεκριμένες τους εξαρτήσεις με αντίστοιχα δυτικά πρότυπα και πηγές, ενώ άλλοι τη χειρόγραφο και έντυπη παράδοσή τους. Στην τελευταία περίπτωση, οι πίνακες απαρτίζονται από τα έργα και τους συγγραφείς τους, προσεγγίσεις στον χρόνο σύνθεσής τους, την προέλευση του εκάστοτε χειρογράφου ή την *editio princeps* και την μετέπειτα εκδοτική παράδοση του έντυπου έργου· πρόκειται όντως για μια εργασία ουσιαστικής και βαθιάς φιλοπονίας. Ως αποτέλεσμα, προωθείται με ευρυμάθεια και πειστικότητα η πεποίθησή πως η κρητική λογοτεχνία δεν υπήρξε ένα περιφερειακό και απομονωμένο φαινόμενο, αλλά μία από τις πολλές εκφράσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού των πρώιμων νεότερων χρόνων.

Ο σ. πραγματεύεται τα θέματα της μελέτης του με σύγχρονη ερευνητική οπτική, με οξυδέρκεια και με ματιά κριτική και εξεταστική, πάντοτε στηριζόμενος στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, παλαιότερη και σύγχρονη, την οποία αντιλαμβάνεται και μεταχειρίζεται δημιουργικά. Για να στηρίξει την επιχειρηματολογία και τη μεθοδολογία του, παρουσιάζεται να έχει αξιοποιήσει πάσης φύσεως αρχαιικά, γραμματειακά και καλλιτεχνικά κατάλοιπα της εποχής. Είναι αξιοσημείωτο πως μελετά, σχολιάζει και προσεγγίζει το θέμα ή τα θέματα κάθε ενότητας με ωριμότητα, βασιζόμενος σε προσεκτική και ερμηνευτική ανάγνωση και παράθεση του αντίστοιχου πρωτογενούς υλικού, ενώ πολύ

σπάνια προχωρά σε γενικές εκτιμήσεις, τονίζοντας όμως πάντα πως οι εκτιμήσεις αυτές, αν και στηρίζονται σε έγκυρα και έγκριτα δεδομένα και παρατηρήσεις, δεν επιτρέπουν την εξαγωγή στέρεων πορισμάτων. Ως εκ τούτου, ο αναγνώστης διευκολύνεται να παρακολουθήσει και να κατανοήσει τη σκέψη του σ. από την παράθεση –είτε στο κυρίως κείμενο, είτε σε παραπομπές είτε σε αναλυτικούς πίνακες– πληθώρας δημοσιευμένων και αδημοσίευτων πρωτογενών πηγών στα ελληνικά, λατινικά και ιταλικά (αποσπάσματα από πρώιμες έντυπες εκδόσεις και ανέκδοτους χειρόγραφους κώδικες, διοικητικά βενετικά έγγραφα και νοταριακά κατάστιχα του Χάνδακα και της Βενετίας, σύγχρονες πρωτογενείς μαρτυρίες και ενθυμήματα, βενετικές απογραφές και χάρτες, κ.α.). Συνθέτοντας δημιουργικά το ποικίλο υλικό και τις διάφορες προγενέστερες επιστημονικές προσεγγίσεις, ο σ. συχνά εκφράζει τις επιφυλάξεις και τις αμφιβολίες του για ζητήματα που, όπως τονίζει, είχαν στο παρελθόν ερμηνευτεί αποσπασματικά ή μονομερώς, ενώ δε διστάζει με επιστημονική επιχειρηματολογία να ανασκευάσει και να αναθεωρήσει, όπου καθίσταται απαραίτητο, θέσεις της παλαιότερης έρευνας.

Συμπερασματικά, πιστεύουμε πως ο πρώτος τόμος της υποδειγματικής αυτής μελέτης, σε συνάρτηση φυσικά και με τους επόμενους δύο τόμους της ανθολογίας, αποτελεί «κτήμα εσαεί» και προωθεί μια ευρύτερη συζήτηση στον χώρο της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας και των κρητολογικών σπουδών. Ανάμεσα στις ποικίλες και πολύτιμες επιστημονικές προσεγγίσεις του βιβλίου, περιοριζόμαστε να αναφερθούμε στις ακόλουθες ως τις πλέον σημαντικές. Ο σ. τονίζει ως γεγονός αναμφίβολο τη δυναμική διαπολιτισμική συνάντηση που συντελέστηκε στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Υποστηρίζει δε πως η τελευταία δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στον τελευταίο αιώνα της Βενετοκρατίας, αλλά οικοδομήθηκε βαθμιαία από τα πρώτα χρόνια της παρουσίας των Βενετών στο νησί. Ταυτίζει και εξαρτά την εξέλιξη και την τελική εδραίωση της πνευματικής αυτής συνάντησης της κρητικής και βενετικής παράδοσης με τη σταδιακή σύνθεση μιας πολιτικής και κοινωνικής ενότητας μεταξύ των δύο εθνοτήτων η τελευταία οδήγησε στην ανάδειξη ενός ομοιογενούς πολιτισμού τον οποίο τον ονομάζει *βενετοκρητικό*. Ως εκ τούτου, ο σ. προτείνει ο όρος *Κρητική Αναγέννηση* να αγκαλιάσει ολόκληρη την περίοδο της βενετικής παρουσίας στο νησί και να προσδιορίσει τον πνευματικό πολιτισμό της σε όλο το ειδολογικό του εύρος. Μέσω των προσεγγίσεων και των προβληματισμών του, ο σ. προωθεί εσκεμμένα την ανάγκη για περαιτέρω μελλοντική έρευνα, εξίσου σύνθετη και συστηματική, στο πεδίο της κρητικής λογοτεχνίας και ιστορίας

κατά τη βενετική περίοδο. Πολύ περισσότερο, δε διστάζει να εκφράσει ρητά την πεποίθησή του πως για πολλά ζητήματα που αφορούν την κρητική λογοτεχνία χρειαζόμαστε περισσότερες και κυρίως ασφαλέστερες μαρτυρίες, που μόνο μια εξαντλητική έρευνα των ιστορικών και γραμματειακών πηγών μπορεί να φέρει στο φως. Αυτό είναι και το αίσθημα που μένει στον αναγνώστη του βιβλίου, το κάλεσμα δηλαδή του σ. προς τους νέους ερευνητές να ακολουθήσουν το παράδειγμα των προγενέστερων επιφανών μελετητών της βενετοκρητικής ιστορίας και του πολιτισμού της και να εργαστούν συστηματικά σε ένα πολλά υποσχόμενο πεδίο, συνεισφέροντας στην περαιτέρω ανάδειξή του.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΡΑΔΟΥΛΑΚΗΣ

Μέλος του DFG Graduiertenkolleg 2008

Interkessionalität in der frühen Neuzeit

Υποψήφιος Διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου.